

СОВЕТТІК ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ИСЛАМДЫҚ ҚАСИЕТТІ ЖЕРЛЕР: АТЕИСТІК ШАБУЫЛ МЕН ҮГІТ-НАСИХАТ

Жолдасұлы Талғат¹, Байжанова Гүлнұр Нұрымбекқызы²

¹Философия докторы (PhD), Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университетінің қауымдастырылған профессор м.а. (Әйтеке Би көш. 29А-үй, 120000, Қызылорда, Қазақстан Республикасы), <https://orcid.org/0000-0002-0976-6075>. E-mail: zholdassuly2018@gmail.com

²Гуманитарлық ғылымдар магистрі, Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университетінің Шетел тілдері және аударма БББ-ның аға оқытушысы (Әйтеке Би көш. 29А-үй, 120000, Қызылорда, Қазақстан Республикасы) <https://orcid.org/0000-0001-9223-8048>, E-mail: nurymbekkyzygulnur@gmail.com

Аңдатпа. *Kіріспе.* Мақалада Советтік Қазақстандағы коммунистік партияның исламдық қасиетті жерлерге қатысты ұстанымдары мен оған қарсы әрекеттері қарастырылады. Атеистік идеология үстемдік еткен қоғамда дінге сенушілердің қасиетті жерлерді зиярат ету дәстүріне байланысты мемлекеттің көзқарасы теріс болғаны белгілі. Өйткені атеистік қоғам құруды жоспарлаған большевиктердің жолына дінді өміршең етіп тұрған діни дәстүрлер де үлкен кедергі болды. Бірақ большевиктер сол өздерінің атеистік жоспарына сай қимылдады. *Зерттеудің мақсаты мен міндеттері.* Қазақстанда советтік билік пен коммунистік партияның дінге және мұсылмандардың исламдық қасиетті жерлерді зиярат ету дәстүріне деген принциптері және қарсы үгіт-насихатын ашып көрсету және талдау. Советтік Қазақстандағы қасиетті жерлердің жағдайын, аталған діни дәстүрдің қаншалықты зиян көргенін және өміршеңдігін саралау. *Нәтижелер.* Қасиетті жерлерге баратын дінге сенушілерді тоқтату үшін мемлекет бар күшін салды. Коммунистік партия тарапынан жаппай үгіт-насихат жұмыстары ұйымдастырылды. Кейбір қасиетті жерлер мемлекеттің қарауына алынып, ол жерлер түрлі мақсаттарда қолданылды. Мемлекет кейбір қасиетті жерлерде тіпті атеистік музейлер құруға талпынды. Ал, кейбір киелі мекендер жабылып, ол жерге сенушілердің келуіне тосқауыл жасалды. *Қорытынды.* Әрине атеистік қоғам құруға бар күшін салған коммунистерге өз мақсатына жету оңай болған жоқ. Мемлекеттің де дінге, қасиетті жерлерге деген шабуылы әр кезеңде әртүрлі болды. Шабуыл қатты болып тұрған кезеңдерде қасиетті жерлерді зиярат етуді тоқтатқан халық, дінге қатысты саясат жұмсарған кезеңдерде киелі мекендерді зиярат ету дәстүрін қайта жандандырып отырды.

Түйін сөздер: ислам, атеизм, ишанизм, исламдық қасиетті жерлер, діни дәстүр, үгіт-насихат, діни басқарма.

ИСЛАМСКИЕ СВЯТЫЕ МЕСТА В СОВЕТСКОМ КАЗАХСТАНЕ: АТЕИСТИЧЕСКАЯ АТАКА И ПРОПАГАНДА

Жолдасулы Талгат¹, Байжанова Гулнур Нурымбеккызы²

¹Доктор философии (PhD), и.о. ассоциированного профессора, Кызылординский университет имени Коркыт Ата (ул. Айтеке би 29А, 120000 Кызылорда, Казахстан) <https://orcid.org/0000-0002-0976-6075>. E-mail: zholdassuly2018@gmail.com

²Магистр гуманитарных наук, старший преподаватель образовательной программы «Иностранные языки и перевод», Кызылординский университет имени Коркыт Ата (ул. Айтеке би 29А, 120000 Кызылорда, Казахстан) <https://orcid.org/0000-0001-9223-8048>, E-mail: nurymbekkyzygulnur@gmail.com

Аннотация. *Введение.* В статье рассматриваются позиции коммунистической партии в Советском Казахстане по отношению к исламским святым местам и действия против них. Известно, что в обществе, где преобладала атеистическая идеология, отношение государства к традиции посещения священных мест верующими было отрицательным. Потому что большевики, планировавшие создать атеистическое общество, столкнулись с большим препятствием в виде религиозных традиций, делавших религию жизнеспособной

Однако большевики действовали по своему атеистическому плану. *Цель и задачи исследования.* Раскрыть и проанализировать принципы и контрпропаганду советской власти и коммунистической партии в Казахстане в отношении религии и традиции паломничества мусульман к исламским святым местам. Дифференцировать состояние святых мест в Советском Казахстане, насколько пострадала указанная религиозная традиция и ее жизнеспособность. *Результаты.* Государство приложило все усилия, чтобы воспрепятствовать верующим посещать святыне места. Коммунистической партией была организована массовая пропаганда. Некоторые священные места были переданы под контроль государства и использовались для различных целей. Государство даже пыталось создать атеистические музеи в некоторых святых местах. А некоторые святыне места были закрыты и верующим не разрешалось их посещение. *Заключение.* Конечно, коммунистам, которые из всех сил старались создать атеистическое общество, было нелегко добиться своей цели. Нападки государства на религию и святыне места в каждый период времени были разными. Люди переставали посещать святыне места в периоды интенсивных нападков и возрождали традицию посещения святых мест в периоды смягчения религиозной политики.

Ключевые слова: ислам, атеизм, ишанизм, исламские святыне места, религиозная традиция, пропаганда, религиозное управление.

IRSTI 03.20

ISLAMIC HOLY PLACES IN SOVIET KAZAKHSTAN: ATHEIST ATTACK AND PROPAGANDA

Talgat Zholdassuly¹, Gulnur Baizhanova²

¹Doctor of Philosophy (PhD), Associate professor, Korkyt Ata Kyzylorda University (29A Aiteke bi street, 120000 Kyzylorda, Kazakhstan) <https://orcid.org/0000-0002-0976-6075>. E-mail: zholdassuly2018@gmail.com

²Master in humanities, Senior teacher of the department “Foreign languages and translation”, Korkyt Ata Kyzylorda University (29A Aiteke bi street, 120000 Kyzylorda, Kazakhstan), <https://orcid.org/0000-0001-9223-8048>, E-mail: nurymbekkyzygulnur@gmail.com

Abstract. *Introduction.* The article investigates the stance of the Communist Party in Soviet Kazakhstan regarding Islamic sacred sites and the measures taken against them. The state’s stance was unfavorably inclined, attributed to the prevalent atheistic ideology, towards the tradition of religious believers visiting holy places. The Bolsheviks faced a significant challenge in establishing an atheistic society due to the persistence of religious traditions that sustained faith. Despite this obstacle, the Bolsheviks adhered to their atheistic agenda and took actions accordingly. *The purpose and objectives of the research.* The research seeks to uncover and analyze the guiding principles and counter-propaganda strategies employed by the Soviet authorities and the Communist Party in Kazakhstan regarding religion and the tradition of Muslim pilgrimage to Islamic holy places. To assess the state of holy places in Soviet Kazakhstan, evaluating the extent of damage and the sustainability of the aforementioned religious tradition. *Results.* The government made every effort to discourage religious believers from visiting holy places, employing mass propaganda orchestrated by the Communist Party. Certain sacred sites were seized by the state, repurposed for various uses, and attempts were made to establish atheistic museums in some of these locations. Additionally, certain holy places were shut down, and measures were implemented to prevent believers from accessing them. *Conclusion.* Certainly, the communists faced formidable challenges in their pursuit of establishing an atheistic society. The state’s approach to religion and holy places varied across different periods. Individuals, who refrained from visiting holy places during times of heightened attacks, would often revive the tradition when religious policies were relaxed.

Keywords: Islam, Atheism, Ishanism, Islamic holy places, Religious tradition, Propaganda, Religious administration.

Қысқашы. Зайырлы мемлекет болып құрылған, бірақ атеистік идеология үстемдік еткен Совет Одағы тарихында мұсылман халықтардың діні мен дәстүріне едәуір зиян келгені белгілі. Совет тарихында бүкіл діндерге, оның ішінде исламға қарсы шабуыл саяси шарттарға байланысты әр кезеңде өзгеріп отырды және әртүрлі деңгейде іске асты. Бірақ исламға бағытталған үгіт-насихат тоқтаған емес. Тарихи деректерден исламға, молда-ишандарға қарсы жаппай

тікелей шабуыл 1930 жылдарда өзінің шырқау шегіне жеткені де белгілі. Ол кезеңде қоғамда толықтай жауынгер атеизм үстемдік құрды. Себебі коммунистік қоғам құру жолында үлкен кедергінің бірі дін болды. Советтік көзқарас бойынша дін ортағасырлық феодалдық құрылыстың қалдығы саналса, дінбасылар «қанаушы» тапқа жатқызылды. Сол үшін жаңа совет азаматының санасынан «кертартпа» діни түсініктер пен «қанаушы», «паразит» молда-ишандар жойылуы керек болды.

Советтер тек исламдық сеніммен ғана емес, мұсылман халықтардың исламмен астасып кеткен сопылық діни дәстүрлерімен де күресті. Соның бірі мұсылмандардың қасиетті жерлерді зиярат ету дәстүрі еді. Бұл зерттеуде Советтік Қазақстандағы қасиетті жерлерге байланысты мемлекеттің саясатына тоқталатын боламыз. Советтік Қазақстандағы сопылыққа (ишанизмге), сопылық дәстүрлерге, оның ішінде әулие культіне және әулие атанған діни тұлғалардың кесенелеріне жасалатын зиярат дәстүріне қатысты коммунистік партияның ұстанымдары мен әрекеттері қандай болды деген сұраққа жауап ізделеді. Исламдық қасиетті жерлерге, қасиетті жерлерді зиярат ету дәстүріне және ол жерлерде жасалатын дін ритуалдарға байланысты большевиктердің ұстанымдарын зерттеп талдау жұмыстың негізгі мақсаты мен міндетін құрайды.

Материалдар мен әдістер. Зерттеудің негізгі материалдарын Қазақстан Республикасы архивтері қорларындағы архив деректері және естеліктер құрайды. Атап айтқанда Қазақстан Республикасы Орталық Мемлекеттік Архивінің (ҚР ОМА) 1711 - қоры (ССРО Министрлер Кеңесі жанындағы Қазақ Діни культтер істері жөніндегі уәкілетті кеңесі, 1944-1965 ж.ж.) мен 2079 - қорының (ССРО Министрлер Кеңесі жанындағы Қазақ ССР-і Дін істері жөніндегі уәкілетті кеңесі, 1966-1974 ж.ж.) құжаттары (есептері, баяндамалары) қолданылды. Сонымен қатар, Қазақстан Республикасы Президентінің Архивінің (ҚР ПА) 708 - қоры (Қазақстан Компартиясы Орталық Комитеті, 1937-1991 ж.ж.) мен Қызылорда облыстық мемлекеттік архиві (ҚОМА) Р-808-қорының (ССРО Министрлер Кеңесі жанындағы Қызылорда облысының дін істері жөніндегі уәкілетті кеңесі) деректері (партия қаулылары, хаттамалары) пайдаланылды.

Бұл түпдеректермен бірге, Ресейлік және Қазақстандық архивтердің кітап болып болып жарияланған тақырыпқа қатысты құжаттары мен материалдары және Қазақстанда жұмыс жасаған Саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау жөніндегі мемлекеттік комиссияның қорытынды жинақтарындағы тақырыпқа қатысты құнды түпдеректер де қолданылғанын айта кеткен жөн. Деректерді қолдану барысында, қолданылған құжаттардың барлығы советтің кезеңде идеология аясында жазылған мемлекеттік және партиялық құжаттар екендігі естен шығарылмады. Сондықтан дереккөздерді өңдеуде деректің шынайылық деңгейін анықтау, мәтінді талдау, салыстырмалы талдау және сипаттау зерттеу әдістерін қолдану арқылы жүзеге асырылды. Сонымен бірге, тарих ғылымында қалыптасқан тарихилық, хронологиялық, объективтілік принциптері басшылыққа алынды. Объективтілік ұстаным қасиетті жерлерге қатысты

мемлекет саясатын ашып, ол саясаттың барысы мен салдарын бағалауға мүмкіндік беретін болады.

Талқылау. Қазақстандағы қасиетті жерлерге байланысты зерттеулер Советтік кезеңдерде де жарық көрді. Оларды жалпы екі топқа бөлуге болады, біріншісін қазақ даласындағы кесенелерді көне тарихи ескерткіш ретінде зерттеген ғалымдардың еңбегі, екіншісі дінге сенуші халық тарапынан қасиетті жер ретінде зиярат етілетін киелі орындарға қарсы жазылған атеистік бағыттағы еңбектер. Бірінші топтағы еңбектерде қасиетті жерлер көбіне дінге сенушілердің зиярат ететін орны ретінде емес, ортағасырлық тарихи ескерткіш ретінде зерттелді. Мысалы, қазақ даласындағы ең үлкен қасиетті орын әрі маңызды тарихи ескерткіш Қожа Ахмет Яссауи мавзолейінен мысал келтірер болсақ, 1930 жылы советтік тарихшы-археолог М.Е. Массонның аталған мавзолей туралы шағын еңбегі жарық көрді. Бұл аталған маңызды еңбекте мавзолейдің салынуы, салынғаннан кейінгі тарихы, мавзолейдің тарихи-археологиялық сипаттамасы, алғашқы советтік кезеңдегі көрінісі, кесененің шейхтары мен Ахмет Яссауи туралы аңыздар жазылған. Сонымен қатар, аталған еңбекте автордың сол кезеңде өзі куә болған кесенені зиярат етушілер мен кесенеде жасалған ритуалдар жөнінде жазғандары тақырыпқа қатысты маңызды дерек көзі саналады. Жалпы советтік кезеңде Ахмет Яссауи кесенесі бойынша ең үлкен зерттеу және қалпына келтіру жұмыстары 1950-1980 жылдар аралығында жасалаған. Ол жұмыстарды Б.Н. Засыпкин, Т.Ш. Карумидзе, Л.Ю. Маньковская, Б.Т. Тұяқбаева және А.Н. Проскурин секілді реставраторлар мен зерттеушілер жүргізген (Свод памятников, 1994: 276).

Советтік кезеңде Ахмет Яссауи кесенесінің дінге сенушілер тарапынан зиярат етілуіне және зияратшылардың ол жердегі құлшылықтарына қатысты жазылған екінші топтағы еңбектерде атеистік мазмұн басым. Мысалы сондай еңбектің бірі О. Дастановтың 1967 жылы жарық көрген ««Әулиелі» жерлер туралы шындық» атты кітабы. Аталған еңбекті Ахмет Яссауи және ол туралы халық аузындағы сопылық хикаяларға қарсы, қожа-ишандарға, оңтүстік аймақтағы басқа да қасиетті жерлерге және олардың сенушілер тарапынан зиярат етілуіне қарсы атеистік үгіт-насихат мақсатында жазылған деуге болады. Мақалада қолданылған, атеистік идеология жағдайында жазылған тағы бір еңбек советтік дінтанушы және философия докторы Э.Г. Филимоновтың басшылығымен 1983 жылы жарық көрген «Ислам в СССР: Особенности процесса секуляризации в республиках советского Востока» атты кітабы. Бірақ аталған еңбектер атеистік мазмұнда жазылса да, ол жерде келтірілген кейбір мәліметтердің дерек ретінде маңызды екенін айта кету қажет. Тек ол мәліметтерді аталған советтік авторлар атеистік тұрғыда талдаса, біз объективті тұрғыда талдау жасаймыз. Сонымен қатар мақалада, советтік кезеңде партияның бағыт беруімен қасиетті жерлердің зиярат етілуіне және әулиелер культіне қарсы әрекет еткен Орта Азия және Қазақстан мұсылмандары діни басқармасының (САДУМ) мүфтиі болған Шамсиддинхан Бабахановтың 1999 жылы жариялаған «Муфтий Зияуддин ибн Эшон Бабахан. Жизнь деятельность» атты еңбегі мен САДУМ құрамында болған Қазақстан қазиятының қазияы болып қызмет еткен

Сәдуақас Ғылманидің «Заманамызда болған ғұламалардың ғұмыр тарихтары» (Жауапты шығарушылары: Ә.Қ. Муминов, А.Дж. Франк, Алматы: Дайк-Пресс, 2013) атты кітабы да қолданылды.

Совет Одағы тарағаннан кейінгі дәуірде Батыс елдерінде, Ресейде және Орта Азия елдерінде советтік кезеңдегі исламға қатысты сапалы зерттеулер шыға бастады. Оның ішінде советтік кезеңдегі исламдық қасиетті жерлерге байланысты тікелей және жанама түрде жазылған еңбектер аз да болса жарық көрді. Мысалы, Ахмет Яссауи мавзолейі туралы тарихи-археологиялық зерттеулер жүргізген және мавзолейдің тарихи құжаттарын зерттеген Ю.А. Ёлгин (Археологические и историко-архитектурные исследования мавзолея Ходжи Ахмеда Ясави: Вторая половина XIX в. – середина 1950-х годов, 2013) мен А.К. Муминовтың (Муминов и др. Исторические документы мавзолея Ходжа Ахмада Йасави, 2017) зерттеуін айтуға болады. Аталған зерттеулерде мавзолейге қарсы атеистік пропаганда туралы тікелей айтылмаса да, мемлекеттің кесенеге қатысты саясаты мен шешімдері туралы мәлеметтер кездеседі. Батыстық зерттеушілердің де советтік исламға қатысты көптеген құнды зерттеулерін атап өту керек. Мысалы, зерттеуші Е. Тасар (Tasar, 2017) мен П. Сарторидың (Sartori, Babajanov, 2019) зерттеулерінде советтік биліктің, САДУМ-ның және оның кейбір ықпалды мүшелерінің Өзбекстан, Тәжістан және Қырғызстан жеріндегі исламдық қасиетті жерлерге байланысты ұстанымы мен көзқарасы жөнінде құнды мәліметтер кездеседі. Одан бөлек аталған мәселеге байланысты бұл мақаламызда қолданылған Орта Азиялық екі зерттеуші Б. Бабаджанов пен Ә.Қ. Муминовтың (Muminov, 2013) еңбектерін ерекше атап өткен жөн. Сонымен бірге, САДУМ-ның Өзбекстан жеріндегі қасиетті жерлерге бағытталған саясаты туралы да мол мәлімет келтірілген өзбек тарихшысы Р.М. Юсуповтың кандидаттық диссертациясы (Юсупов, 2008) мен САДУМ-ның Қазақстандағы қасиетті жерлерге байланысты ұстанымы туралы да тың мәліметтер беретін тарихшы Т. Жолдасұлының зерттеуі (Zholdassuly, 2023) де қолданылды.

Қазақстандық ғалым Ә.Қ. Муминов, Орта Азиядағы қасиетті жерлерді сипаттайтын алғашқы деректер XV ғ. басынан бастап пайда болғанын айтады. Сонымен қатар, қасиетті жерлерге қатысты жазбаша және ауызша әңгімелер заманға бейімделіп отырған және ондай әңгімені жақтаушылар қожалар және сопылар болып екі топқа бөлінген дейді. Аймақта әулиелердің кесенелерінің шырақшылары да көбіне қасиетті әулет саналатын қожалардан шығып отырған. Сонымен қатар, Орта Азиядағы қасиетті жерлер және ол жерлерге қатысты ритуалдар «жергілікті ислам» болып есептеледі. Яғни, Муминовтың ойынша, қасиетті жерлер және олардың рухани мәдениеті Орта Азиялық исламның ерекшелігі болып саналады. Бірақ аймақтағы барлық кесенелер қасиетті деп саналмайды және қасиетті жерлерді Орта Азиялық, аймақтық және жергілікті деп бөлуге болады дейді. Муминовтың тұжырымы бойынша, Орта Азиядағы қасиетті жер институты – қасиетті жер, мифология, «қорғаушылар», зияратшылар және ритуалдар болып бірнеше бөліктен тұрады (Muminov, 2013: 27-29). Бұл мақалада аталған қасиетті жер институты бөліктерінің ішінде

зияратшыларға қатысты коммунистік партия мен САДУМ-ның ұстанымдары мен әрекеттерінің тарихына тоқталатын боламыз. Советтік кезеңдегі Қазақстандағы қасиетті жерлер, оның ішінде Ахмет Яссауи кесенесіне қатысты мемлекеттің саясаты Орта Азиядағы кейбір киелі мекендермен байланыстырыла талданады.

Нәтижелер. Алғашқы кезеңінде ислам дініне ашық шабуылдаудан тартынып, дінге сенушілерге салыстырмалы түрде төзімді қараған большевиктер, бірақ дінге қарсы үгіт-насихат жұмыстарын ұмытқан жоқ. Әсіресе Орта Азияда ишандардың дінге сенушілерге деген ықпалын және олардың сопылық дәстүрдің өміршеңдігіндегі рөлін көрген советтер ишандардың атеистік қоғам құруда үлкен «кедергі» болатынын түсінді. «Ишан» (парсы-тәжікше «олар» деген мағынаны білдіреді) — Орта Азиядағы сопылық тариқат жетекшілеріне және олардың құрметті дінбасыларына немесе олардың ұрпақтарына берілетін атақ немесе лақап ат. Халық құрмет ретінде мұндай рухани жетекшілердің атын атамай, оның орнына осы сөзді қолданған (Абашин, 2006: 164-166). Советтер исламға қарсы таптық тұрғыда түсіндірме жасап, басқа дінбасылар секілді ишандарды да «қанаушы» тапқа жатқызды. 20-жылдардың басында Түркістан Компартиясы Орталық Комитеті үгіт-насихат бөлімінің барлық партиялық бөлімшелерге жолдаған «Түркістан жағдайындағы дінге қарсы үгіт-насихат туралы» тезистері осыны дәлелдейді және ол құжаттар арқылы көптеген фактілерге көз жеткізуге болады. Аталған басқарманың елді мекендерге жолдаған «Ишанизм және басқа да діни ағымдармен күресу туралы» тағы бір хатында ишанизмнің марксистік тұрғыда діни мәні «әшкереленіп», діндарлар құрмет тұтатын қожалардың «шынайы істері» ашып көрсетілген (Ислам в СССР, 1983: 8).

1923 жылдың 11-16 наурызындағы Түркістан Компартиясы VII-съезінің «Түркістан жағдайындағы дінге қарсы үгіт-насихат туралы» тезисінде: *«...Түркістанның байырғы халықтары арасында дінге қарсы үгіт-насихат жүргізу барысында қате наным-сенімдер (суеверие) мен пұтқа табынушылық қалдықтарының таралу аймағындағы күресті де ескеру қажет. Қате наным-сенім мен пұтқа табынушылық сенімдердің қалдықтары ишандардың, қажылардың, диуаналар мен халендерлердің, тақуалардың, мессианизмнің зиянды әрекеттеріне негіз жасайды, олар дін атын жамылып халықты бопсалаумен айналысады және ол істерін дұға оқу, емдеу және түс жору арқылы ақтап алуға тырысады. Халық бұқарасы үшін шын мәнінде ешқандай пайдасы мен мәні жоқ мұндай дінбасылардың, паразиттердің барлық түрлерінің тұтас кастасын түбегейлі жою керек. Әсіресе Түркістанның байырғы тұрғындары қырғыздар (қазақтар) мен түрікмендер арасындағы күресті сәтті жүргізу қажет және бұл дегеніңіз дінге қарсы үгіт-насихат ол аймақта үлкен мәнге ие деген сөз. Бұл іске «Қосшы» одағының ұйымдары мен жергілікті баспасөзді тарту қажет. Қалың бұқараға діни наным-сенімдердің зияндылығын түсіндіру керек»* делінген (Преодолевая религиозное влияние ислама, 1990: 60).

Мұндай құжаттардан советтердің 20-жылдардың басынан бастап ишандар, диуаналар мен халендерлердің Орта Азия мұсылмандарының діни өміріндегі орнын біліп, олардың атеистік қоғам құру жолында үлкен «кедергі» болатынын түсінгенін, ишандарды бақылауда ұстағанын және олардың қоғамға ықпалын жоюға талпынғанын байқауға болады. 1926 жылы 1 сәуірде Бүкілодақтық коммунистік партиясы Ақтөбе губерниялық комитетінің «Дін қызметкерлерінің әрекеті» бойынша Қазақ өлкелік комитетіне жасаған баяндамасында, соңғы кезде шәкірттерін (мүридтерін) көбейтіп, олардан өз күнкөрісі үшін садақа жинайтын ишандардың әрекетінің жандануы байқалады делінген (Преодолевая религиозное влияние ислама, 1990: 105). Қазан төңкерісінен кейін шамамен он жылдай исламға қарсы ашық шабуылға көшпей, мұқият әрекет еткен советтердің бұл діни саясатының нәтижесінде мұсылмандар тұратын аймақтарды 20-жылдардың ортасында діни жандану орын алған. Бұл жағдайда ишандардың да өз діни әрекеттерін жандандырғанын басқа да құжаттардан көруге болады.

Сол кезеңде ишандардың белсенділігі және Орта Азия бойынша үлкен зиярат орнының бірі болған атақты сопы Қожа Ахмет Яссауи кесенесі большевиктерді қатты алаңдатқаны белгілі. Партияның 1927 жылғы сәуірдегі «Қазақстандағы мұсылман дінбасыларының қызметіне жасалған шолу» атты құжаттың ишандарға қатысты бөлімінде, Қазақстанның қай өңірінде ишандардың саны көп, қай аймақтарында олардың ықпалы аз деген мәселе талқыланды. Одан әрі бұл құжатта: *«Саны жағынан алғанда, барлық аймақтарда ишанизм күшейіп келеді. Бұл жағдай бұрынғы ишандардың көпшілігінің өз мүридтері мен қалпелерінің арасынан жаңа ишандар шығаруды әдетке айналдыруымен байланысты... Түркістан қаласында «Әзірет Сұлтан» деп аталатын әйгілі тарихи кесене бар. Бұл кесенеге жыл сайын 5 мыңнан 8 мыңға дейін зияратшылар ағылады. Қазіргі таңда бұл кесененің иелерінің ұрпақтарынан тараған 200-ге жуық отбасы тек осы кесенеден түскен табысқа күн көріп жатыр»* (Преодолевая религиозное влияние ислама, 1990: 132-134) делінген. Ал, 1927 жыл 8 маусымдағы Бүкілодақтық коммунистік партия Қазақ өлкелік комитетінің Мұсылмандық діни қозғалысқа қарсы күрес шаралары туралы қаулысында: *«Қазақтар арасында діни сана мен діни үгіт-насихат әлі де болса сопылықпен (ишанизм) және шаманизммен (жартылай пұтқа табынушылық) сабақтас дамып келеді»* деп жазылған (Преодолевая религиозное влияние ислама, 1990: 138).

1920 жылдары Біріккен Мемлекеттік Саяси Басқарма (ОГПУ) Орта Азия және Қазақстандағы діни жағдайды қатты бақылауда ұстап, партияға есеп беріп отырған. 1927 жылдың 4 шілдесіндегі ОГПУ-дың Орта Азиядағы өкілінің мұсылман дінбасылар туралы есебінде ишанизм (суфизм) туралы да арнайы айтылып: *«Ишандар мен олардың қалпелерін қатты ескеру керек. Бұл топтың ерекшелігі ишанизм ірі жер иеленуші феодалдық биліктің ең жақсы сақталған қалдығы екендігінде. Ишандар көбінесе әрі рухани, әрі феодалдық билікті қолында ұстайды»* (Ислам и советское государство, 2010: 103) деп мәлімдеген. Кейбір атақты ишандардың тек беделді дінбасы ғана емес, уақыптық жер-суларға, мүліктерге де ие болғанын да айтуымыз керек. Сол үшін де

большевиктер оларды шаруалардың кедейлерді «қанаушы» бай тапқа жатқызған. Оларды «қанаушы» тап ретінде, мүридтерінің садақасына күн көретін «паразит» деп санап, оларға қарсы мерзімді басылымдар арқылы да үгіт-насихат жүргізген. Большевиктердің дінге, сопылыққа, ишанизмге қарсы мұндай үгіт-насихаты ишандар тұрғысынан қарсы реакцияларға себеп болған. Мысалы, 1928 жылы «Қызыл Қазақстан» газетінде, Батыс Қазақстан аймағында Әбдіғазы Хазірет атты бір сопы өз мүридтеріне бүкіл мұсылмандарға балаларының комсомолға мүше болмауын, одан аулақ жүруін айтуды тапсырған және сонымен қатар мұсылмандарды қыздарын коммунистерге, комсомол мүшелеріне күйеуге бермеуге, олармен араласпауға үгіттеген (Преодолевая религиозное влияние ислама, 1990: 182).

Жоғарыда 1927 жылдың сәуіріндегі партия құжатында Түркістандағы Ахмет Яссауи кесенесінің оның ұрпақтарының иелігінде болғаны және 200-ге жуық отбасы сол кесенеден түскен табысқа күн көріп жатқаны айтылған еді. Ал, 1928 жылы Ахмет Яссауи ұрпақтарының дүние-мүлкі тәркіленіп, бүкіл құқықтарынан айырылған. Одан соң көпшілігі Кеңес Одағынан кетуге мәжбүр болған, ал кейбірі кейін қуғын-сүргінге ұшыраған. Осылайша билігі әбден орныққан большевиктер исламға қарсы үгіт-насихат жасаумен ғана шектелмей, 1928 жылдан бастап исламға қарсы тікелей шабуыл бастаған. Жалпы советтік кезеңде Ахмет Яссауи кесенесі мемлекет тарапынан қазақ халқының көптеген көрнекті өкілдері мен маңызды тұлғалары жерленген кесене ретінде немесе Дала тарихы үшін маңызды оқиғалар өткен тарихи ескерткіш ретінде емес, мемлекет тарапынан тек ортағасырлық сәулет ескерткіші ретінде қабылданған. Ол жердегі құжат қорлары, Құран қолжазбалары және басқа да құнды жәдігерлер зиян көрген. Сондай бақылаусыз жағдайда ол жердегі құлпытастардың көпшілігі орнынан қозғалған және астындағы, айналасындағы бейіттер қиратылған. Бұл кезеңде Яссауи кесенесінің кітапханасында сақталған ескі қолжазбалар да жоғалып, кейін олардың кейбірлері ғана табылған. (Муминов и др., 2017: 80, 83).

Яссауи кесенесін тарихи ескерткіш ретінде зерттеп, қалпына келтірген Совет үкіметі оның діни орталық ретінде зиярат етілуін қаламады. Ескерткіштің сақталуына сол кезде үстемдік еткен жауынгерлік атеизм қатты кері әсерін тигізген. Мысалы, 1926 жылы Орталық Азия музейлерін, көне жәдігерлерді және тарихи ескерткіштерді қорғау комитеті Түркістан қаласында кесенені қорғау жөніндегі тұрақты комиссия құруға әрекет жасаған. Алайда, Түркістандағы жергілікті билік бұл жұмысты дінді қорғау әрекеті деп бағалап комиссия мүшесі Садық Өтегеновті қамауға алған (Муминов и др., 2017: 76-77). Одан әрі 1928 жылы 22 ақпанда Қазақ АССР Оқу халық комиссары, республикалық Халық комиссарлар кеңесіне Ахмет Яссауи кесенесін жөндеуге 1000 рубль қаржы бөлу туралы хат жазған. Оған қоса бұл құжатта, Яссауи кесенесіне 1922 жылы арнайы комиссия жүргізген тексеру нәтижесінде оның қауіпті жағдайда екендігі анықталғаны да жазылған (Преодолевая религиозное влияние ислама, 1990: 163-164).

Исламға, ишанизмге және атақты сопы-ишандардың кесенелеріне қарсы тікелей шабуыл басталған соң, қасиетті жерлерді зиярат ететіндердің саны

біртіндеп азая бастаған. Мысалы, 1920 жылдары Ахмет Яссауи кесенесіне кең көлемде зерттеу жүргізген атақты совет археологы және шығыстанушысы М.Е. Массон өз еңбегінде *«Яссауи мазарына ғибадат ету үшін ағылатын келушілер саны жылдан жылға азайып келеді»* деп жазған. Зиярат кезінде қойдың да бұрынғыдан аз сойылатыны және бір кездері келушілер жоғары бағаланған тұмарларға деген сұраныстың азайғаны да айтылған. Сонымен қатар, Массон Ахмет Яссауи кесенесін Орта Азиядағы Аясофия деп бағалауды да ұмытпаған (Массон, 1930: 12, 19-20). Осылайша 1930 жылдары дінге қарсы шабуылдар мен жаппай үгіт-насихаттың кесірінен Ахмет Яссауи кесенесі де зиян көрген. Ахмет Яссауи кесенесінің символы Тайқазан 1936 жылы Эрмитаж мұражайына жіберілген. (Дастанов, 1967: 18). Яссауи кесенесіне қатысты қолжазбалар мен түрлі құжаттар советтік кезеңде жойылып, оны сақтаушылар қысымға ұшыраған. Ал, кейін жоғалған құжаттардың кейбірі ғана табылған (Муминов и др., 2017: 3, 67).

Ахмет Яссауи кесенесіндегі қылуат жер асты мешіті де мемлекет бақылауында болып, қылуатке кіруге тиым салынған. Архив құжатында, 1929 жылы қаңтарда өткен Түркістан ауданы қалалық кеңесі мәжілісінде, Қалалық кеңес төрағасы және коммунистік партия мүшесі Әбдірахман Ахметов, зиярат және құлшылық ету үшін қылуатті дінбасыларға беру мәселесін көтерген. Өйткені Қалалық кеңеске дінге сенушілер тарапынан осындай мазмұндағы өтініш жолданған. Бұл өтінішті Ахмет Яссауи кесенесінің шырақшысы Розмет Сейдов Қалалық кеңеске халықтан қол жинап өткізген. Өтініште кесенеге келуші сансыз зияратшыны тасымалдау арқылы теміржолға кіріс әкелетіні үшін қылуаттің мемлекетке пайдалы екендігі жазылған. Алайда бұл мәселе Қалалық кеңес отырысында өз шешімін таппаған. Сонымен қатар, аталмыш құжатта бұл мәселенің қозғаушы күші Қалалық кеңес төрағасы Әбдірахман Ахметов пен мемлекеттік қызметкер және коммунистік партия мүшесі Тұяқ Тұрсынқожаев және қожа руының «Арифлер» тармағының өкілі Азизхан ишан мен жергілікті ықпалды бір қожа Ширжан Ахметов екені айтылған. Құжат авторы осы мәлімдемесі арқылы Әбдірахман Ахметов пен Тұяқ Тұрсынқожаевтың да өздерінің қожа руынан шыққаны үшін сенушілердің тілегін орындағысы келгені жеткізген (Кеңес өкіметінің дін саясаты, 2022: 139-143). Бірақ одан соң Ә. Ахметов пен Т. Тұрсынқожаевқа қатысты партияның қандай шешім шығарғанына қатысты әзірге дерек жоқ.

1930 жылдары дінге қарсы тәуелсіз музейлер де жұмыс істеген және олардың ең ірілері Мәскеу мен Ленинградта орналасты. Мұндай атеизм музейі Алматы қаласында да ашылған. Ал, 1939 жылы Түркістандағы Ахмет Яссауи кесенесінің ғимаратында Дінге қарсы музейдің бөлімшесін ашу жоспары жасалған. Бұл жоба бойынша 1939 жылы Түркістанда құрылатын дінге қарсы музей үшін барлық жоспар, сызба жасалып, жеке құрам саны нақтыланған. Бұл құжатта Түркістан қаласы Орта Азиядағы барлық түрдегі діни «кертартпалықтың» ошағы деп есептеліп, Ахмет Яссауи өмір сүрген Түркістан қаласында Дінге қарсы музей ұйымдастыру керектігі айтылған (Zholdassuly, 2020: 548-550). Кеңес үкіметі бұл кесенені бекер таңдамаған, өйткені бұл жер

түркі халықтарының рухани астанасы және үлкен діни орталық һәм қасиетті жер еді. Кейбір мәліметтерге қарағанда, Ахмет Яссауи кесенесіндегі Дінге қарсы музей 1939-1941 жылдар шамасында жұмыс істеген. Ал, 1941-1945 жылдардағы кеңес-герман соғысы кезеңінде Ахмет Яссауи кесенесі солдаттар тұратын аймақтық әскери казарма болған (Zholdassuly, Baizhanova, 2022: 199).

1941 жылы кеңес-герман соғысы басталған соң жалпы Совет Одағында дінге салыстырмалы түрде еркіндік берілгені мәлім. Екінші дүниежүзілік соғыс кезінде және одан кейін де дінге сенушілер тарапынан киелі жерлерді зиярат ету көбейген. Қазақстанда Ахмет Яссауи кесенесінен басқа діндарлар жиі зиярат ететін Арыстан Баб, Абдул-Азиз Баб, Ысқақ Баб, Ибрахим Ата, Айша Бибі, Бабаджа Хатун және Қарахан сияқты көптеген үлкен кесенелер болған. Олардың көпшілігі Қазақстанның оңтүстік облыстарында орналасқан. Бұл кесенелер тарихи ескерткіш ретінде қорғалу Қазақ ССР Министрлер Кеңесінің 1947 жылғы 23 қыркүйектегі шешімімен Қазақ ССР Министрлер Кеңесі жанындағы Сәулет басқармасына берілген. Одан соң Сәулет басқармасы осы ескерткіштердің барлығына қорғау және қалпына келтіру жұмыстарын жүргізе бастаған. Бұл киелі жерлерді зиярат етуге келген діндарлар малдас құрып отырып, құран аяттарын оқитын болған және шырақшысы болса садақаларын шырақшыға қалдыратын болған, шырақшы болмаса кесенелердің жанындағы жәшікке салып кететін болған (ҚР ОМА, 1711-қ. 2-т. 24-іс. 62-64-пп.). Осылайша мемлекет дінге сенушілердің зияратын тоқтатып, ол жерлерді бақылауға алу үшін кесенелерді ресми түрде Сәулет басқармасына берген.

Соғыстан кейін Орта Азияда Оштағы (Қырғызстан) Тахт-и-Сулеймание тауы («Сүлейменнің тағы»), Марғиланның (Өзбекстан) оңтүстігіндегі Шахимардан кесенесі, Бұхараның (Өзбекстан) жанындағы әйгілі сопы Бахауиддин Нақшбанди кесенесі және Самарқандағы (Өзбекстан) Шахи Зинда мемориалдық кешені секілді ең көп зиярат етілетін исламдық қасиетті жерлердің бірі Ахмет Яссауи кесенесі еді (Мухаметшин и др. 2013: 309-310). Архив құжаттарынан, сол кезеңде Ораза айт және Құрбан айт мерекелерінде дінге сенушілердің бұқаралық діни ритуалдарға қатысуы көбейгенін көруге болады. Мысалы, Ош қаласында 1948 жылы 14 қазанда мерекелік құлшылыққа 30-35 мың адам, ал 7 тамызда 60 мыңға жуық адам қатысқан. Ол жерге құлшылық етушілердің ондай үлкен тобының келу себебі Тахт-и-Сулеймание тауы болған және ол жер жергілікті мұсылмандар тарапынан «екінші Мекке» деп аталған. Сондықтан зияратшылар әдетте Ош қаласына тек Ош облысынан ғана емес, Өзбек және Тәжік ССР-нен келіп тұрған. Діндарлар бұл зияратқа әдетте 2-4 күнін жұмсайтын болған (Ислам и советское государство, 2011: 71). 1950-ші жылдардың басында да қасиетті жерлерге (мазарларға) зиярат етушілер саны көбейген. Мысалы, Тахт-и-Сулеймание тауына 1956 жылы Құрбан айттың бірінші күні 1954 жылмен салыстырғанда 10-15 мыңға көбірек зияратшы келген. Яғни, ол жерді 1954 жылы 70-75 мыңдай, ал 1956 жылы 80-85 мыңдай адам зиярат еткен (Ислам и советское государство, 2011: 154).

Аймақтағы діни жағдайды қатты бақылауда ұстаған большевиктерді бұл жағдай қатты алаңдатқан. Советтер тарапынан исламға, сопылық дәстүрлерге,

оның ішінде қасиетті жерлерді зиярат ету дәстүріне қарсы күрес әбден талқыланып, пысықталған. Қасиетті жерлерді зиярат етуге қарсы күрес, әсіресе 1958 жылғы 28 қарашадағы Совет Одағы Коммунистік партиясы Орталық Комитетінің «Қасиетті жерлерді зиярат етуді тоқтату жөніндегі шаралар туралы» қаулысынан кейін күшейе түскен. Н. Хрущев кезінде іске асырылған бұл қатаң шабуыл, ол биліктен кеткенге дейін жалғасқан. Бұл шешім бойынша барлық киелі орындар жабылуы тиіс болған. Сонымен бірге, осы шешімге сәйкес Екінші дүниежүзілік соғыс кезінде құрылған САДУМ да мемлекет әмірімен 1959 жылы 23 қаңтарда қасиетті жерлерді зиярат етуге қарсы «Қасиетті жерлер туралы» атты пәтуа шығарған. 1959 жылы ақпан айында Қырғыз ССР-дегі ең үлкен зиярат орны Тахт-и-Сулеймание тауында құлшылық және зиярат ету мәселесі де талқыланып, оған да қарсы арнайы пәтуа шығарылып барлық ресми тіркелген мешіттерге жіберілген (Zholdassuly, 2023: 192-193). Негізі Тахт-и-Сулеймание тауынына байланысты САДУМ дінбасылары арасында үлкен пікірталас 1952 жылдың қаңтарынан басталған және ол жердің зиярат етілуіне қатысты 1959 жылға дейін де екі рет пәтуә шығарылған. Бірақ ол екі пәтуә көп таратылмаған. Өйткені САДУМ-ға берілген бұл қасиетті жерлерге келушілер азайса, садақа түспей қалуы мүмкін еді (Sartori, Babajanov, 2019: 121-128). Жалпы САДУМ мүфтиі Зияуддин Бабахановтың (1908—1982) исламдық қасиетті жерлердің зиярат етілуіне қарсы пәтуәсында, қасиетті жерлерге барып құлшылық қылудың, мазарлардың басына барып құрбан шалудың шарифатқа қайшы екендігі айтылған және өлген адамнан көмек сұрау адасушылық делінген. Сонымен қатар кесенелер мазарлар басындағы шырақшыларды қатты сынаған (Муфтий Зияуддин, 1999: 203-207). Осылайша большевиктер ғасырлар бойы өмір сүріп келе жатқан мұндай жергілікті діни дәстүрге қарсы күресте дінбасыларды да қолданған.

1958 жылғы 28 қарашадағы «Киелі жерлердің зиярат етілуін тоқтату шаралары туралы» СОКП Орталық Комитетінің қаулысының орындалу барысы туралы партияның 1959 жылғы 29 маусымдағы есебінде былай делінген:

«Қазақстан аумағында «қасиетті жер» деп аталатын 26 жер – су көздері (бұлақтар), үңгірлер, «әулиелер» мен «асыл» адамдар жерленген кесенелер ба еді. СОКП ОК қаулысы шыққаннан бері мұндай 13 (қасиетті) жер жабылып, оларға зиярат жасау іс жүзінде тоқтатылды.

Оңтүстік Қазақстан облысында бес кесене жабылды, олар Ұзын ата, Асық ата, Укаш ата, Баба Дәруіш және Ислам ата кесенелері. Укаш ата мазарының аумағында Кентау қаласындағы еңбекшілердің балаларына арналған пионер лагері ұйымдастырылды...

Қазіргі уақытта республикада зиярат жасалатын тағы 13 кесене бар. Оның 9-ы Оңтүстік Қазақстан облысында, 4-уі Жамбыл облысында орналасқан. Республиканың басқа аймақтарында мұндай «кесенелер» немесе діндарлар қасиет тұтатын басқа «қасиетті жерлер» жоқ.

Бұл кесенелердің барлығы көне мәдени ескерткіш ретінде Қазақ ССР Министрлер Кеңесінің Сәулет істері басқармасына тіркелген. Оларды қорғау жергілікті билік өкілдерінің міндеті. Осы көне құрылыстардың ішінде,

Оңтүстік Қазақстан облысының Түркістан қаласында орналасқан Қожа Ахмет Яссауи кесенесі көлемі, құрылыс техникасы мен сәулет өнері ретінде безендірілу жағынан дүние жүзіндегі ең көне құрылыстардың бірі және орта ғасырларлық құнды ескерткіш. Дегенмен, бұл Қазақстан үшін ғана емес, Орта Азия республикалары үшін де маңызды діни зиярат орталығы. Қазақстан Компартиясы Орталық Комитеті осы кесенеді республикалық дін тарихы музейін құру туралы шешім қабылдады. Ол үшін қажетті экспонаттар мен әдебиеттер іріктеліп, қызметкерлер құрамы анықталып жатыр. Бұл музейді ұйымдастыру партия және мемлекеттік органдарға мұсылман халық арасында ғылыми-жаратылыстану және дінге қарсы насихатты күшейтуге көмектеседі» (ҚР ПА, 708-қ. 34-т. 1651-іс. 174-175-пп.).

Бұл құжаттан партия Қазақстан жеріндегі қасиетті жерлердің санын азайтып көрсеткені байқауға болады. Ол кезеңде Қазақстан бойынша барлығы тек 26 қасиетті жер болмағаны анық. Мемлекет тіркеп, өз қорғауына алған 13-і кесенені ғана қасиетті жер деп санағаны да көрініп тұр және олардың барлығы Оңтүстік Қазақстан және Жамбыл облыстарында орналасқан. Басқа өңірлерден бірде-бір қасиетті орын ескерткіш ретінде тіркелмеген. Оған қоса Қазақстан ғана емес, бүкіл Орта Азия бойынша ең үлкен киелі орынның бірі болып сенушілер тарапынан зиярат етілетін Ахмет Яссауи кесенесі большевиктердің қатты бақылауында болған. Ол жерге зиярат етіп келетін сенушілерді азайту үшін кесенеді дінге қарсы насихат үшін қолданылатын үлкен музей құру жоспарланған. Мемлекеттің қасиетті жерлермен күресіне халықтың қарсы реакциясы да болғанын айта кету керек. Мәселен, 1959 жылы Түркістан қаласындағы діндарлар жұма намазы кезінде сол жерде тіркелген САДУМ имамына Ахмет Яссауи кесенесінің жабылуына қатысты наразылық білдіріп, сұрақтар қойған. Имам болса, Әмір Темір бұл кесенені тек өзінің абыройын көтеру үшін салғанын және Әмір Темірдің мұсылмандарға қарсы «қатыгездігімен», «қанқұмарлығымен» әйгілі болғанын айтып жауап берген (Tasar, 2017, 222). Бұдан мемлекет және оның имамдарының Ахмет Яссауи кесенесіне ғана емес, оны салған Әмір Темірге де қарсы көзқараста болғанын көруге болған.

Мемлекеттің киелі орындарға қарсы күресте әртүрлі әдістерді қолданғаны көрініп тұр. Н. Хрущевтан кейін исламға, қасиетті жерлерге қарсы мемлекеттің саясаты аздап жұмсарғанымен, қасиетті жерлерге қарсы ұстаным мен насихат одақ тарағанға дейін жалғасты. Бұл істе мемлекет САДУМ-ды да одан әрі қолдана берді. САДУМ-ның қасиетті жерлерді зиярат етуге қатысты қатаң көзқарасы 1980-шы жылдары мүфтий Шамсиддинхан Бабаханов (1937—2003) кезінде де жалғасты. Қасиетті жерлерге қарсы көзқарас ресми жиындарда, кеңестерде талқыланатын. Мысалы, сол кезеңде Дін істері кеңесінің Өзбекстандағы өкілі У.А. Рустамовтың қатысуымен болған бір жиында мүфтий Ш. Бабаханов, мүфтий орынбасары А. Абдуллаев және басқалар кесенелерге, әулиелерге сиынудың шарифатқа қайшы екендігін, бейіттердің кесене секілді үлкен етіп салынбауы тиіс екендігін айтқан және ресми молдаларға оны мешіттерде діндарларға да жеткізуді тапсырған (Юсупов, 2008: 79). САДУМ-ға

бағынышты Қазақстан қазиятының қазии болған Сәдуақас Ғылмани (1890-1972) да өз еңбегінде, халық арасында Түркістандағы Әзірет-Сұлтан кесенесін зияратқа етсе, ол қажылық қылғанның жартысына тең деген түсінік болғанын немесе қажылық қылған кісілер Меккеге қажылыққа бармас бұрын, Әзірет-Сұлтанға бардың ба деп сұрайтын болғанын жазады. Оған қоса өзі де САДУМ мүшесі ретінде, ишанға қол беріп мүрид болуды, сопылық тариқаттарды және қасиетті жерді зиярат етіп, дұға қылуды сынаған және ол мәселеге қатысты САДУМ пәтуасын еске салып отырған (Ғылмани, 2013: 130-131, 140-141, 169).

1940 жылдары тарихи ескерткіш ретінде Яссауи кесенесін күтіп-ұстау үшін айтарлықтай ештеңе жасалмаған. Соғыс басталғанда кесенедегі жұмыстар тоқтатылған еді. Алайда, ол Сәулет басқармасына тапсырылғанға дейін Қазақ ССР Сәулет істері басқармасының 1945 жылғы 7 тамыздағы құжатында Ахмет Яссауи кесенесі ішіндегі мешітке қатысты; әшекейлері мол кесененің тозығы жеткені, сондықтан қалпына келтіруді қажет ететіндігі, бірақ реставрацияның күрделі жөндеу жұмыстары аяқталғаннан кейін жасалуы тиіс жұмыс екендігі жазылған. Сондай-ақ, кесенедегі барлық бөлмелердің ішінде мешіт бөлмесінің қатты тозығы жеткендігі, бірақ жөндеу жұмыстары жүргізілсе, оны қалпына келтіруге болатындығы айтылған (ҚР ОМА, 1711-қ. 1-т. 5-іс. 43-44-пп.). Сәулет басқармасының осындай ұсыныстарының нәтижесінде Ахмет Яссауи кесенесі аталған басқармаға беріліп, жөндеу жұмыстары басталып кеткен болуы мүмкін деп топшылаймыз.

Жоғарыда айтылғандай, Ахмет Яссауи кесенесі большевиктер тарапынан тек ортағасырлық сәулет ескерткіші ретінде қабылданып, кесенені зерттеу жұмыстары 1949 жылдан бастап біртіндеп басталған. Кешенді түрде сәулет, археологиялық және инженерлік зерттеулерге қажеттілік пісіп жетіліп, 1951-1959 жылдары Яссауи кесенесіне кешенді зерттеу және қалпына келтіру жұмыстары жүргізілген. Бұл жұмыстар Қазақ ССР Құрылыс комитетінің (Горстрой) Ескерткіштерді қорғау департаментінің тапсырысы бойынша, бірнеше ғалымдардың ғылыми жетекшілігімен Өзбек ССР Құрылыс комитетінің мамандандырылған ғылыми реставрациялық-өндірістік шеберханасы тарапынан жүргізілген (Ёлгин, 2013: 141-143). Жалпы советтік кезеңде Ахмет Яссауи кесенесі бойынша ең үлкен зерттеулер 1952-1958 жылдары (Б.Н. Засыпкин, Т.Ш. Карумидзе, Л.Ю. Маньковская, К.А. Шахурин) және 1970-1980 жылдары (Б.Т. Тұяқбаева, А.Н. Проскурин) жүргізілген (Свод памятников, 1994: 276). Яғни, Ахмет Яссауи кесенесін қалпына келтіру жұмыстары 1950-1980 жылдар аралығында жалғасқан. Большевиктер кесенені рухани орталық деп бағаламаған, оны тек тарихи ескерткіш ретінде қарастырған. Советтер мұсылмандардың кесенені зиярат етуіне кедергі жасап қана қоймай, кесенеде атеистік музей ашуға да әрекеттенген.

1950 жылдары Ахмет Яссауи кесенесін зиярат етушілер саны да артқан. Архив құжаттарында, сол жылдары Ахмет Яссауи кесенесін тек Қазақстан мұсылмандары ғана емес, бүкіл Орта Азия республикалары мен Татар, Башқұрт автономиялық советтік социалистік республикаларындағы діндарлар да құрмет тұтып зиярат еткені жазылған. 1958 жылы 26 қарашада жергілікті билік Яссауи

кесенесінен 100-150 метр қашықтықта орналасқан Хиливат мешітін басқа шалғай жерге көшіру туралы шешім қабылдаған. Бұл мешіттің Яссауи мавзолейі аумағында орналасқаны үшін оны басқа жерге көшірмек болғандығы білдірілген. Сонымен қатар, Ахмет Яссауи кесенесіндегі қалпына келтіру жұмыстары аяқталғаннан кейін кесененің музейге айналатыны, бұл оның діндарлар тарапынан зиярат етілуін түпкілікті тоқтатуға мүмкіндік беретіндігі айтылған (ҚР ОМА, 1711-қ. 2-т. 90-іс. 42-43-пп.). Көріп отырғанымыздай, мешітке келетін діндарлардың Ахмет Яссауи кесенесіне келуін алдын алу үшін бейіт жанындағы тіркелген мешітті де қабірден алыс жерге көшірген. Оған қоса сенушілер кесенені зиярат етпес үшін оны музейге айналдыру көзделген.

Сөйтіп, 1950 жылдары киелі жерлерге баратын діндарлардың көбеюі большевиктерді алаңдатып, олар бұл діни дәстүрге қарсы күресті күшейткенін айтқан едік. Коммунистер Н. Хрущевтің дінге қарсы шабуылы кезеңінде дінмен күресу үшін Ахмет Яссауи кесенесін жай музей емес, атеистік музейге айналдыруды жоспарлаған. Мысалы, Қазақ ССР Министрлер Кеңесі жанындағы Діни культтер істері жөніндегі уәкілетті кеңестің төрағасы Б. Жұмашевтың 1959 жылғы 5 маусымдағы баяндамасынан сөзбе-сөз үзінді келтірер болсақ:

«Қазан социалистік революциясына дейін Қазақстанның барлық аймақтарынан келетін дінге сенушілер тарапынан зиярат етілетін жалғыз орын XIV ғ. ғасырдың соңы мен XV ғ. басында Түркістанда салынған Қожа Ахмет Яссауи кесенесі еді.

Көне дәуірдің құнды сәулет ескерткіші саналатын бұл кесене, 1947 жылғы 23 қыркүйектегі Қазақ ССР Министрлер Кеңесінің шешімімен Сәулет істері басқармасына өткізіліп, содан бері зияратшылардың кесенеге кіруіне тыйым салынған. Сонымен бірге бұл алып құрылысты сәулет ескерткіші ретінде одан әрі сақтау үшін қалпына келтіру және жөндеу жұмыстары басталды.

Алайда, аталған күннен бастап кесенеге келушілердің кесенеге кіруіне тиым салынғанымен және зиярат етушілердің Түркістан қаласына келуі күрт азайғанымен, зиярат ету күні бүгінге дейін тоқтаған жоқ. Қазақстанның әртүрлі аймақтарынан және Орта Азия республикаларынан келушілердің үлкен ағыны әсіресе мұсылмандардың діни мерекелері мен Рамазан айы кезінде байқалады.

Кесенені қалпына келтіру және жаңарту жұмыстары ұзақ жылдар бойы жалғасуда. Бұл жұмысқа қазірдің өзінде үш миллион рубльден астам қаржы жұмсалды. Қазақ ССР-нің шешім қабылдаушы органдарының шешімімен бұл жұмыстар 1959 жылы аяқталуы тиіс. Қалпына келтіру және жөндеу жұмыстарының жоспарына сәйкес, Қожа Ахмет Яссауи кесенесі үлкен саябақпен қоршалып, онда кинотеатр, мәжіліс залы мен кітапханасы бар клуб салынатын болады. Кесене ғимаратының өзі атеистік мұражай ретінде ашылады.

Қазақстанда Қожа Ахмет Яссауи кесенесінен бөлек бүгінгі күнге дейін сақталған және діндарлар тарапынан «қасиетті жер» деп есептелінетін 20 кесене тағы бар. Алайда бұл мазарлардың барлығы тек жергілікті маңызы бар «қасиетті жерлер» болып саналады. Бұл кесенелерге басқа облыстар мен республикалардан келіп зиярат ететіндер өте сирек. Осы 20 кесененің біреуі Жамбыл облысы облыстық музейінің қарамағында. Ол Жамбыл қаласында

орналасқан «Әулие ата Қарахан» кесенесі. Бұл кесене де көне ескерткіш ретінде Сәулет басқармасында тіркелген. Бұл кесене мен Қожа Ахмет Яссауи ғибадатханасынан басқа барлығы 20 кесененің тағы 10 кесенесі Сәулет басқармасында тіркелген. 1959 жылға дейін Сәулет басқармасының облыстық басқармалары штаттық күзетшілері болмағандықтан, бұл кесенелердің кілттерін кесенелердің маңында тұратын әрі «қожа» деп аталатын және өздерін бұл кесенелерге жерленген «әулиелердің» ұрпақтары деп санайтын адамдарға тапсырып отырған. Ал, олар қолдарындағы кілттерді пайдаланып, зиярат етушілерді кесенеге ақылы түрде кіргізген. 1957 жылы мұндай оқиға Қожа Ахмет Яссауи кесенесінде де болған. Қожа Ахмет Яссауи кесенесінде түнде жұмыс істейтін күзетшілер «қасиетті» кесенеге келушілердің ішке кіруіне ақылы түрде рұқсат берген, бірақ одан соң ол 4 күзетші ауыстырылған. Енді бұл он кесененің барлығында есік кілттері «әулиелер ұрпақтарының» қолынан алынып, тиісті жергілікті билік өкілдерінің қолына тапсырылды, осылайша бұл кесенелерге дұға жасау үшін енді ешкім кіре алмайды.

Бұл мазарлар төмендегідей:

Оңтүстік Қазақстан облысында:

1. Сайрам ауылындағы Ибрахим ата кесенесі.
2. Сайрам ауылындағы Хусейн Ғази Байзави кесенесі.
3. Сайрам ауылындағы Қарашаш ана кесенесі.
4. Сайрам ауылындағы Мирәлі баб кесенесі.
5. Сайрам ауылындағы Қызыр кесенесі.
6. Сайрам ауылындағы Қожа Тали кесенесі.
7. Сайрам ауылындағы Абдулғазиз баб кесенесі.
8. Шәуілдір өңіріндегі Арыстан баб кесенесі.

Жамбыл облысында:

9. Жамбыл ауданы, Головачевка ауылындағы Айша бибі кесенесі.

10. *Сол жерде орналасқан Бабаджа Хатун кесенесі*» делінген (ҚР ОМА, 1711-қ. 2-т. 87-іс. 60-62-пп.). Бұл құжат көп нәрсені аңғартады. Бұдан советтік биліктің бұл аталған қасиетті жерлеге қатысты ниеті мен жоспарын айқын көруге болады. Осылайша, коммунистер кесенелерге келген зияратшыларды тоқтатып қана қоймай, кесененің кілтін қолдарына ұстап, оған ешкімді кіргізбей қатаң бақылауға алған. Сонымен қатар, большевиктердің Ахмет Яссауи кесенесін сақтап қалу үшін арнайы қаржы бөліп, ұзақ уақыт жөндеу жұмыстарын жүргізгенін де айта кету қажет.

Тағы бір айта кететін жайт, сол кезеңде Қазақстанда киелі орын деп саналып сақталған киелі орындар саны 20 ғана емес еді. Одан бірнеше есе көп болды. Советтер зиярат етілетін киелі жерлердің санын барынша азайтып көрсетуге тырысқан. Өйткені, 1960 жылы тек Оңтүстік Қазақстан облысында бұрыннан бар және советтердің «шарлатан» деп атаған тіркелмеген дінбасылардың киелі орын ретінде пайдаланып ақша табатын жерлеріне айналған 14 кесененің анықталғаны және жабылғаны жазылған. Көріп отырғанымыздай, тек қана Оңтүстік Қазақстан облысының өзінде қасиетті жерлердің саны көп болған. 1960 жылы олардың барлығы жабылып, дінге сенушілер тарапынан зиярат етілуі тоқтағаны

жазылған. Олардың арасында Арыстан Баб пен Қожа Ахмет Яссауи кесенелері де бар еді (ҚР ОМА, 1711-қ. 1-т. 82-іс. 308-309-пп.). Тағы бір маңызды бір құжат 1961 жылы 19 сәуірде Д.А. Қонаевтың төрағалығымен өткен Қазақстан Компартиясы Орталық Комитеті Бюросының мәжілісінің хаттамасы. Ол құжатта:

«Қазақ ССР Министрлер Кеңесіне бағынышты Горстройға, республикалық ислам және атеизм тарихының атеисттік музейі құрылатын Қожа Ахмет Яссауи кесенесіндегі жөндеу және қалпына келтіру жұмыстарын аяқтау бойынша қосымша шаралар қабылдау тапсырылсын.

Қазақ ССР Мәдениет министрлігі мен Саяси және ғылыми ақпараттарды тарату қауымдастығына музей жұмысын ұйымдастыруға қатысты барлық қажетті құрал-жабдықтарды, экспонаттар мен басқа да материалдарды дайындау жүктелсін» делінген (ҚР ПА, 708-қ. 34-т. 123-іс. 65-п.). Бұл құжатта да Н. Хрущев кезеңіндегі қасиетті жерлермен күрес науқанында Ахмет Яссауи кесенесінде атеисттік музей салу әрекеті сөз болған. Ахмет Яссауи кесенесі Н. Хрущев тұсында атеисттік музей ретінде пайдалану жоспарланғанымен, реставрация жұмыстары аяқталмай, ол кезде атеисттік музей ашылмаған болатын. Алайда, кесенеге қатысты мұндай жоспар кейінгі жылдары да жалғасын тапқан.

1966 жылы Ораза айт күндері Шымкенттен және Қазақстанның басқа облыстарынан келген діндарлар Қожа Ахмет Яссауи кесенесін зиярат еткен. Рамазан мен Құрбан айтта айт намазынан кейін зияратшылар топ-топ болып Яссауи кесенесіне барып, дұға қылатын болған. Бірақ зияратшылар кесенеге кіре алмайтын. Ал, кейбір дінге сенбейтін адамдар кесенені тарихи ескерткіш ретінде зиярат ететін болған. 1966 жылы кесенедің бір кітапхана орналасқан және басқа бөлмелердің көбі бос болған. Большевиктер Ахмет Яссауи мазарының бос бөлмелері мен үлкен залын ғылыми-атеистік насихаттың орталығына айналуы тиіс атеизм музейін ұйымдастыруға пайдалануды ұсынған (ҚР ОМА, 2079-қ. 1-т. 2-іс. 16-п.). Алайда, Совет үкіметінің барлық кедергілері мен шабуылдарына қарамастан алыстан келген діндарлар Ахмет Яссауи кесенесін зиярат етуді жалғастыра берген. Мәселен, 1966 жылғы діни мерекеде Ахмед Яссауи кесенесін зиярат етуге келген діндарлар қатарында қызылордалықтар да болған. 1966 жылдың 30 наурызы мен 2 сәуірі аралығындағы Құрбан айт кезінде Қызылорда қаласынан 40 діндар Ахмет Яссауи мазарындағы құлшылықтарға қатысу үшін Түркістанға барған (ҚОМА, R-808-қ. 1-т. 7-іс. 48-п.). Дәл осындай жағдай 1968 жылы Құрбан айтта да қайталанған, яғни 30-ға жуық діндар Қызылордалық Яссауи кесенесін зиярат еткен (ҚОМА, R-808-қ. 1-т. 9-іс. 67-п.). Байқағанымыздай, Қазақстанның түкпір-түкпірінен арнайы мемлекеттік органдар Ахмет Яссауи кесенесіне келушілерді бақылап, оны тиісті органдарға хабарлап отырған.

Діндарлар киелі жерлерді көбіне жаз айларында зиярат еткен. Түркістандағы Ахмет Яссауи кесенесін жұртшылық тұрақты түрде зиярат етуін жалғастырып отырған. Мысалы, 1970 жылы кесенені зиярат еткен діндарлар ішіне кіре алмай, дуалдың сыртында дұға қылған. Ахмет Яссауи кесенесінде атеизм музейі ашылмағанымен, 1970 жылы кесенедің атеистік кітаптармен

жабдықталған арнайы атеизм бұрышы (уголок) орналасқан (ҚР ОМА, 2079-қ. 1-т. 58-іс. 39-п.). Байқалғанындай, Ахмет Яссауи кесенесінде ашу жоспарланған атеистік музей құрылмаса да, оның ішінде атеистік бұрыш жұмыс жасаған.

Совет үкіметі діни зиярат ету орны ретінде Ахмет Яссауи кесенесінің қасиеттілігін жоюға әрекеттенгенімен, нәтиже шықпады деуге болады. Мұрағат құжаттары ол жерге зиярат етіп келушілердің тоқтамағанын көрсетеді. 1973 жылы Құрбан айт күндері Ақтөбе, Қызылорда және Шымкент облыстарынан келген кейбір діндарлар Қожа Ахмет Яссауи мазарын қасиетті жер ретінде зиярат еткен. Бірақ кесенеге кіруге рұқсат етілмей, бұл діндарлар қаладағы тіркелген мешітте айт намазына қатысып, айт намазынан кейін Қожа Ахмет Яссауи кесенесінің қоршауының сыртынды құран оқып, дұға жасаған (ҚР ОМА, 2079-қ. 1-т. 127-іс. 57-п.). Қазақстанға келген шетелдік қонақтар да киелі мекен ретінде Ахмет Яссауи бейітін зиярат ететін болған. Мысалы, 1979 жылы қыркүйекте Түркияда тұратын Оспан Алтай есімді бір этникалық қазақ Қазақстанның Алматы, Түркістан қалаларына барған. Яссауи кесенесін аралаған Оспан Алтай одан үлкен әсер алғанын айтқан. Сондай-ақ ол Түркияда тұратын қазақтар арасында Яссауи кесенесіне үш рет бару Меккеге қажылыққа барумен бірдей деген түсінік бар екенін жеткізген (ҚР ОМА, 2079-қ. 1-т. 198-іс. 22-23-пп.). Осылайша, советтер қанша тырысса да, Ахмет Яссауи кесенесінің киелілігін түрік халықтарының санасынан өшіре алмағанын көруге болады.

1981-1984 жылдар аралығында Қожа Ахмет Яссауи кесенесін қалпына келтіру жұмыстарына атсалысқан маман Жантемір Алимов өз естелігінде, мемлекеттің Яссауи кесенесін музейге айналдырудағы мақсаты, адамдардың санасынан «әулие», «қасиеттілік», «киелілік» деген түсініктерді өшіріп, кесенені жәй ғана тарих және мәдениет музейіне айналдыру болды деп жазады. Музейге айналдыру жұмыстарының нәтижесінде кесененің қатты зақымданғанын айтады. Музейге айналдыру жоспары бойынша кесененің есік-терезелері жабылып, барлық желдеткіш каналдардың қолмен жабылғанын өз естелігінде жан-жақты баяндайды. Ж. Алімов бұл мәселелерді Мәдениет министрлігіне және оның лауазымды тұлғаларына (Ж. Еркінбеков – министр, Ө. Жәнібеков – министрдің орынбасары, Д. Жалилов – кесенені қорғау басқармасының бастығы) жеке хатпен жеткізгенін де келтірген (Алимов, 2019: 15-16, 29-31). Тағы айта кететін жайт, Ж.Алимов, Өзбекәлі Жәнібековтің Яссауи кесенесіне (компартияның мүшесі болса да) үлкен жанашырлық танытқанын да айтады (Zholdassuly, Baizhanova, 2022: 204).

1955-1959 жылдары кесенедегі реставрация жұмыстарының жетекші кураторы болған советтік ғалым Л.Ю. Маньковская да Ахмет Яссауи кесенесін музейге айналдыру кесене үшін қауіпті екенін былайша жеткізген: *«Использование памятника как музея повлекло бы нежелательное отопление и герметизацию проемов, что нарушит режим проветривания и поставит под угрозу своды»*. Яғни, атақты реставратор Л.Ю. Маньковская кесенені музей ретінде пайдалану оның жылыту жүйесін және ойықтесіктерін бітеуге алып келетінін, ал бұл жағдай бөлмелердің желденіп, ауа ауысу тәртібін бұзатынын және күмбездерге қауіп төндіретінін ескерткен. Бірақ Л.Ю. Маньковскаяның

пікірін кейінгі реставрация басшылары ескермегенге ұқсайды (Алимов, 2019: 116).

Ақырында, Ахмет Яссауи кесенесі 1978-1979 жылдардан бастап музей қызметін атқара бастаған (Муминов и др., 2017: 79). Ал, 1989 жылы 28 тамызда бұл музей «Әзірет-Сұлтан» мемлекеттік тарихи-мәдени қорық-мұражайы болып қайта құрылған (Свод памятников, 1994: 357-359). Бір қызығы, аталған музейдің негізгі жұмысының бірі атеистік насихат жүргізу болған. Музейде атеистік бұрыш жұмыс жасаған және өз кезегінде ол жерде атеистік көрмелер қойылған. Сонымен қатар, Ахмет Яссауи кесенесінде көшпелі атеисттік автоклуб да болған. Музей қызметкерлері қала мектептерін, оқу орындарын және зауыттарды аралап, жылына 2-3 рет атеисттік лекциялар оқыған және бұл музей қызметкерлерінің басты міндеттерінің бірі болған (Zholdassuly, Baizhanova, 2022: 204). Бұл деректердің барлығы Яссауи мұрасының қаншалықты шабуылға ұшырап, бүлінгенін аңғартады.

Қорытынды. Коммунистік партияның исламдық қасиетті жерлердің дінге сенушілер тарапынан зиярат етілуіне қарсы ондаған жыл бойы жасаған шабуылы нәтиже берді ме деген сұраққа, толық нәтиже бермеді деп жауап бере аламыз. Большевиктер киелі мекендерге деген сенушілердің зияратын азайтқанымен толықтай жоя алмады. Большевиктер күткен толықтай атеистік қоғам құрылмады. Өйткені қасиетті жерлерге қарсы шабуыл мен үгіт-насихат жаппай күш алып тұрған 1958-1964 жылдардың өзінде зиярат етушілердің саны азайғанымен, тоқтамағанын көреміз. Сосын Н. Хрущев кеткен соң қасиетті жерлерге баратын зияратшылардың саны жылдан жылға көбейе берген. Бірақ зиярат тоқтамағанымен, атеистік идеологияның қазақ даласында өмір сүрген атақты қожа-ишандардың мұрасына үлкен зияны тигені мәлім. Киелі мекендердің зиярат етілуіне және оған қатысты діни дәстүрлерге қарсы күрес ишанизмге (сопылыққа) қарсы күрес аясында жүргізілді. Ишандық, диуаналық, дәруіштік (дервишизм) және мүридтік (мюридизм) атеистік тұрғыда талданып, «ескіліктің», «қараңғылықтың», «надандықтың» белгісі саналды. Ишандардар болса жұмысшылар мен шаруалардың «жауы» саналып, «қанаушы» тапқа жатқызылды. Халық тарапынан көп зиярат етілетін, әулие тұтылатын ишан-қожалардың кесенелері және ол жерлерде жасалатын діни ритуалдар атеистік қоғам құрғысы келген большевиктер үшін үлкен кедергінің бірі болды.

Жалпы сол кездегі деректерден советтік биліктің қасиетті жерлердің зиярат етілуіне қарсы күресі екі бағытта жүргенін көруге болады, біріншісі киелі мекендерге қарсы үгіт-насихат жұмыстары, екіншісі оларға қарсы тікелей шабуыл. Үгіт-насихат жұмыстары атеистік тұрғыда дінге қарсы күрестің құрамдас бөлігі ретінде жүргізілді. Партия қасиетті жерлерге қарсы шешімдер мен қаулылар шығарды және сол шешімдер негізінде мерзімді басылымдар мен музейлер жаппай үгіт-насихат жұмыстарына қатыстырылды және атеистік мазмұндағы әдебиеттер жарияланып тұрды. Ал, тікелей шабуыл барысында кейбір қасиетті жерлерге зияратшылардың келуіне кедергі келтіру үшін кесенелер жабылып, оларға үлкен құлып салынды және сенушілер ішіне кіргізілмеді. Укаш ата кесенесі р секілді кейбі қасиетті жерлер балалар лагеріне

айналдырылды. Ал, Ахмет Яссауи кесенесінде атеистік музей ашу жоспарланды және ол жерде атеистік кітаптармен жабдыкталған арнайы атеизм бұрышы жұмыс жасады. Бірақ орта ғасырлық тарихи ескерткіш ретінде Ахмет Яссауи кесенесіне советтік кезеңде жасалған зерттеу және қалпына келтіру жұмыстарын да айта кету қажет. Бұл бағытта да аз жұмыс жасалмады. Бірақ бәрібір большевиктер аталған мавзолейді қазақ халқының рухани орталығы, қасиетті орны ретінде халық жадынан өшіруге талпынды. Бірақ советтер ол мақсатына толықтай жете алмады.

Дереккөздер

ҚР ОМА – Қазақстан Республикасы Орталық Мемлекеттік Архиві

ҚР ПА – Қазақстан Республикасы Президентінің Архиві

ҚОМА – Қызылорда облыстық мемлекеттік Архиві

Sources

CSA RK – Central State Archive of the Republic of Kazakhstan

AP RK – Archive of the President of the Republic of Kazakhstan

KRSA – Kyzylorda Regional State Archive

Әдебиеттер

Абашин, 2006 - *Абашин С.Н.* Ислам на территории бывшей Российской империи: энциклопедический словарь. Том 1. Ред. С.М. Прозоров. Москва: Восточная литература, 2006. 164-166 сс.

Алимов, 2019 - *Алимов Ж.* Кесене үшін күрес: Естеліктер мен мақалалар. Алматы: Орхон, 2019. 140 б.

Бабаханов, 1999 - *Бабаханов Ш.* Муфтий Зияуддин ибн Эшон Бабахан. Жизнь деятельность. Ташкент: Узбекистон миллий энциклопедияси, 1999. 351 с.

Ғылмани, 2013 - *Ғылмани С.* Заманамызда болған ғұламалардың ғұмыр тарихтары. I том. Жауапты: Ә.Қ. Муминов, А.Дж. Франк. Алматы: Дайк-Пресс, 2013. 576 б.

Дастанов, 1967 - *Дастанов О.* «Әулиелі» жерлер туралы шындық. Алматы: Қазақстан, 1967. 80 б.

Ёлгин, 2013 - *Ёлгин Ю.А.* Археологические и историко-архитектурные исследования мавзолея Ходжи Ахмеда Ясави: Вторая половина XIX в. - середина 1950-х годов: (Очерки и материалы). Алматы: Ғылыми қазына, 2013. 225 с.

Ислам в СССР, 1983 - *Ислам в СССР. Особенности процесса секуляризации в республиках советского Востока: монография / А. И. Абдусамедов, И. Ш. Алискеров [и др.]; отв. ред. Э. Г. Филимонов.* Москва: Мысль, 1983. 173 с.

Ислам и советское государство, 2010 - *Ислам и советское государство (1917–1936). Сборник документов. Вып. 2. Сост.: Д.Ю. Арапов.* Москва: Издательский дом Марджани, 2010. 209 с.

Ислам и советское государство, 2011 - *Ислам и советское государство (1944–1990). Сборник документов. Вып. 3. Сост.: Д.Ю. Арапов,* Москва: Издательский дом Марджани, 2011. 528 с.

Кеңес өкіметінің дін саясаты және діни себептермен қуғындалғандар, 2022 - Кеңес өкіметінің дін саясаты және діни себептермен қуғындалғандар. Құжаттар мен мақалалар жинағы. Жауапты ред.: Кенжетай Д. Алматы: Арыс, 2022. 184 б.

Массон, 1930 - *Массон М.Е.* Мавзолей Ходжа Ахмеда Ясеви. Ташкент: Типо-Лит, 1930. 25 с.

Муминов и др., 2017 - *Муминов А.К., Кумеков Б.Е., Султонов У.А., Шуховцов В.К., Кенжетай Д.Т., Кабылова А.С., Утепбергенова У.А., Айбасов А.А.* Исторические документы мавзолея Ходжа Ахмада Йасави. Астана: Мастер ПО ЖШС, 2017. 216 с.

Мухаметшин и др., 2013 - *Мухаметшин Ф.М., Абашинов С.Н., Арапов Д.Ю., Бабаджанов Б.М., Германов В.А., Иванов В.А., Шигабдинов Р.Н.* Россия — Средняя Азия: Политика и ислам в конце XVIII — начале XXI века. Москва: Издательство Московского университета, 2013. 480 с.

Преодолевая религиозное влияние ислама. Сборник документов и материалов. Алма-Ата: Казахстан, 1990, 256 с.

Свод памятников истории и культуры Казахстана: Южно-Казахстанская область. Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 1994. 368 с.

Юсупов, 2008 - *Юсупов Р.М.* Ўзбекистонда XX асрнинг 40-80 йилларида мусулмон диний ташкилотлари ва уламолар фаолияти (МДА маълумотлари асосида). Тарих фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун диссертация. Андижон, 2008. 163 с.

Muminov, 2013 - *Muminov A.* Sacred Places In Central Asia: Attempts At Their Historical And Theological Interpretation. / Shinmen Yasushi, Sawada Minoru and Waite Edmund (Eds). Muslim Saints and Mausoleums in Central Asia and Xinjiang. Paris: Librairie d'Amérique et d'Orient, 2013. Pp. 27-36.

Sartori, Babajanov, 2019 - *Sartori P., Babajanov B.* Being Soviet, Muslim, Modernist, and Fundamentalist in 1950s Central Asia. // Journal of the Economic and Social History of the Orient, 62 (2019). Pp. 108-165.

Tasar, 2017 - *Tasar E.* The Institutionalization of Islam in Central Asia, 1943-1991. New York: Oxford University Press, 2017. 432 p.

Zholdassuly, 2020 - *Zholdassuly T.* Sovyet Kazakistan'ında İslama Yönelik Bir Uygulama: Militan Tanrısızlar Birliği // Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi, 96 (2020). Pp. 531-556.

Zholdassuly, Baizhanova, 2022 - *Zholdassuly T., Baizhanova G.* Sovyetler'in Kutsal Yerlere Karşı Politikası: Ahmet Yesevi Türbesi Örneği. // Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi, Yaz 2022/Sayı 102. Pp. 193-210.

Zholdassuly, 2023 - *Zholdassuly T.* Sovyetler'in İslam Siyaseti ve Orta Asya'da Dini İdare. Ankara: Hitabevi, 2023, 336 p.

References

Abashin, 2006 - Abashin S.N. Ishan [Ishan]. Islam na territorii byvshei Rossijskoi imperii: enciklopedicheskij slovar. Vol. 1. Red. S.M. Prozorov. Moskva, 2006. Pp. 164-166 [in Rus.]

Alimov, 2019 - Alimov Zh. Kesene ushin kures: Estelikter men makalalar [The Struggle for the Tomb: Memoirs and Articles]. Almaty, 2019. 140 p. [in Kaz.]

Babahanov, 1999 - Babahanov Sh. Muftii Ziyauddin ibn Eshon Babahan. Zhizn' deyatel'nost' [Mufti Ziyauddin ibn Eshon Babakhan. Life activity]. Tashkent, 1999. 351 p. [in Rus.]

Gylmani, 2013 - Gylmani S. Zamanamyzda bolgan gulamalardyn gumyr tarihtary [Life stories of contemporary scholars]. Vol. I. Edit. A.K. Muminov, A. J. Frank. Almaty, 2013. 576 p. [in Kaz.]

Dastanov, 1967 - Dastanov O. "Aulieli" zherler turaly shyndyk [The truth about "holy" places]. Almaty, 1967. 80 p. [in Kaz.]

Yolgin, 2013 - Yolgin Yu. A. Arheologicheskie i istoriko-arhitekturnye issledovaniya mavzoleya Hodzhi Ahmeda Yasavi: Vtoraya polovina XIX v. – seredina 1950-h godov [Archaeological and historical-architectural studies of the mausoleum of Khoja Ahmed Yasawi: Second half of the 19th century. – mid-1950s]. Almaty, 2013. 225 p. [in Rus.]

Islam v SSSR, 1983 - Islam v SSSR. Osobennosti processa sekulyarizatsii v respublikah sovetskogo Vostoka [Islam in the USSR. Features of the process of secularization in the republics of the Soviet East]. Edit. E. G. Filimonov. Moskva, 1983. 173 p. [in Rus.]

Islam i sovetskoe gosudarstvo, 2010 - Islam i sovetskoe gosudarstvo (1917–1936) [Islam and the Soviet State (1917–1936)]. Documents. Issue 2. Comp.: D.Yu. Arapov. Moskva, 2010. 209 p. [in Rus.]

Islam i sovetskoe gosudarstvo, 2011 - Islam i sovetskoe gosudarstvo (1944-1990) [Islam and the Soviet State (1944-1990)]. Sbornik dokumentov. Issue 3. Comp.: D.Yu. Arapov. Moskva, 2011. 528 p. [in Rus.]

Kenes okimetinin din sayasaty zhane dini sebeptermen kugyndalgandar, 2022 - Kenes okimetinin din sayasaty zhane dini sebeptermen kugyndalgandar [The religious policy of the Soviet government and those persecuted for religious reasons]. Kuzhattar men makalalar zhinagy. Editor: Kenzhetai D. Almaty, 2022. 184 p. [in Kaz.]

Masson, 1930 - Masson M.E. Mavzolei Hodzha Ahmeda Yasevi [Mausoleum of Khoja Ahmed Yasevi]. Tashkent, 1930. 25 p. [in Rus.]

Muminov i dr., 2017 - Muminov A.K., Kumekov B.E., Sultonov U.A., SHuhovcov V.K., Kenzhetaev D.T., Kabylova A.S., Utepbergenova U.A., Ajbasov A.A. Istoricheskie dokumenty mavzoleya Hodzha Ahmada Yasavi [Historical documents of the mausoleum of Khoja Ahmad Yasawi]. Astana, 2017. 216 p. [in Rus.]

Muhametshin i dr., 2013 - Muhametshin F.M., Abashin S.N., Arapov D.YU., Babadzhanov B.M., Germanov V.A., Ivanov V.A., SHigabdinov R.N. Rossiya — Srednyaya Aziya: Politika i islam v konce XVIII — nachale XXI veka [Russia - Central Asia: Politics and Islam at the end of the 18th - beginning of the 21st century]. Moskva, 2013. 480 p. [in Rus.]

Preodolevaya religioznoe vliyanie islama, 1990 - Preodolevaya religioznoe vliyanie islama [Overcoming the religious influence of Islam]: Sbornik dokumentov i materialov. Alma-Ata, 1990, 256 p. [in Rus.]

Svod pamyatnikov istorii i kul'tury Kazahstana: Yuzhno-Kazahstanskaya oblast', 1994 - Svod pamyatnikov istorii i kul'tury Kazahstana: YUzhno-Kazahstanskaya oblast' [Collection of historical and cultural monuments of Kazakhstan: South Kazakhstan region]. Almaty, 1994. 368 p. [in Rus.]

Yusupov, 2008 - Yusupov R.M. Uzbekistonda XX asrning 40-80 jillarida musulmon diniy tashkilotlari va ulamolar faoliyati (MDA ma'lumotlari asosida) [Activities of Muslim religious organizations and scholars in Uzbekistan in the 40s-80s of the 20th century (based on MDA data)]. Tarih fanlari nomzodi ilmiy darazhasini olish uchun dissertatsiya. Andizhon, 2008. 163 p. [in Uzb.]

Muminov, 2013 - *Muminov A. Sacred Places In Central Asia: Attempts At Their Historical And Theological Interpretation.* / Shinmen Yasushi, Sawada Minoru and Waite Edmund (Eds). *Muslim Saints and Mausoleums in Central Asia and Xinjiang.* Paris: Librairie d'Amérique et d'Orient, 2013. Pp. 27-36

Sartori, Babajanov, 2019 - *Sartori P., Babajanov B. Being Soviet, Muslim, Modernist, and Fundamentalist in 1950s Central Asia.* // *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 62 (2019). Pp. 108-165

Tasar, 2017 - *Tasar E. The Institutionalization of Islam in Central Asia, 1943-1991.* New York: Oxford University Press, 2017. 432 p.

Zholdassuly, 2020 - *Zholdassuly T. Sovyet Kazakistan'ında İslama Yönelik Bir Uygulama: Militan Tanrısızlar Birliği* [A Practice Against Islam in the Soviet Kazakhstan: The League of Militant Atheists] // *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, 96 (2020), Pp. 531-556 [in Tur.]

Zholdassuly, Baizhanova, 2022 - *Zholdassuly T., Baizhanova G. Sovyetler'in Kutsal Yerlere Karşı Politikası: Ahmet Yesevi Türbesi Örneği* [Soviet Policy Against Sacred Places: The Example of Aḥmad al-Yasawī Tomb] // *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, Yaz 2022/Sayı 102, Pp. 193-210 [in Tur.]

Zholdassuly, 2023 - *Zholdassuly T. Sovyetler'in İslam Siyaseti ve Orta Asya'da Dini İdare* [Soviet Islamic Policy and Religious Administration in Central Asia]. Ankara: Hitabevi, 2023, 336 s. [in Tur.]